

Piyasa Ekonomisinin Sonuna Doğru*

Özgür Öztürk

Nail Satlığan'ın anısına

Nail Satlığan bu ülkede belki de “teoriyi en iyi bilen” Marksist aydıdı. Herkeste saygı ve hayranlık hisleri uyandıran bu ışık yüzlü güzel insan, ne yazık ki erken veda etti. Genç kuşaklara aktaracağı daha birçok şey varken, geride bıraktığı külliyat efsanevi bilgi birikimine haksızlık olacak kadar incedir. Az yazmış; alçakgönüllü tavrıyla, birçok konuda doğrudan yazmak yerine çeviri yapmayı tercih etmiştir. Önemli bulduğu metinleri üşenmeden ve hiçbir maddi karşılık beklemeden Türkçeye kazandırmıştır. Bu çeviri etkinliğinin doruk noktası elbette ki *Kapital*'dir. Bunun yanı sıra, örneğin 1980'li yıllarda, *İktisat* dergisinin hemen her sayısına mutlaka bir çeviri veya mülakat ile katkı yapmıştır.

Dergi indeksi incelendiğinde, Nail Hoca'nın *İktisat* çevirilerine 1987-88 arasında hız verdiği görülür. Bu hızlanmanın nedeni çifte krizdir. Birincisi, Sungur Savran'la birlikte derlediği *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içindeki “Hayali Sermaye” makalesinde¹ işleyeceği borsa krizi, 1987'de patlar. Tıpkı 130 yıl

* Bu yazı ilk olarak *İktisat* dergisi, sayı 529, 2015 içinde yayınlanmıştır.

1 Nail Satlığan, “Günümüz Kapitalizminin Pamuk İpliği: Hayali Sermaye Spekülasyonu”, Nail Satlığan ve Sungur Savran (Der.) *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1988,

önceki Marx gibi, Nail Satlığan da krizi heyecanla karşılar. Ancak, yine tıpkı 1857'deki gibi, 1987 yılında da kriz genel bir depresyon karakteri kazanmadan yerini toparlanmaya bırakacaktır.

İkincisi, kapitalizmin değil “reel sosyalizmin” krizidir. Nail Hoca'nın o yıllarda çevirdiği metinlerin bir bölümü de “piyasa sosyalizmi” tartışmasına dairdir. Terimin kökeni 1920'lere kadar uzanır, ama tartışma esas olarak 1980'lerin ikinci yarısının kriz ortamında cereyan eder. Neoliberal serbest piyasacılığın etkisiyle, ezeli plan-piyasa ikilemi yine gündeme gelmiştir. Bu kez taraflar, sağ köşede Alec Nove ve solda Ernest Mandel'dir. Dönem, Sovyetler Birliği'nin Gorbaçov liderliği altında yeniden yapılanmaya giriştiği, rejimin kendi kusurlarını açıkça itiraf ettiği, arayışlarla dolu *Glasnost* ve *Perestrojka* dönemidir. Kimi kuşkuyla, kimi beklentiyle, ama istisnasız herkes dikkat kesilmiştir. Gelgelelim kısa süre içinde Sovyetler Birliği tarihe karışacak, Çin'in kapitalizme dümen kırdığı netlik kazanacaktır. Böylece, 1990'larda, tartışma **pratikte** gereksiz hale gelir. Çünkü artık yalnızca piyasa vardır. Sosyalist planlama fikri, eşit ve özgür bir toplum umuduyla birlikte, enkaz altında kalmıştır.

Yirmi beş yıl sonra bugün, bir Büyük Depresyon çağında, sarkacın yavaş yavaş ters yöne doğru harekete geçtiğini görüyoruz. Zira serbest piyasa tutuculuğu ile geçen uzun bir dönem sonunda, piyasa sisteminin insanlığa kayda değer bir gelecek vaat edemediği açıklık kazanmıştır. İstihdam, gelir dağılımı, çalışma koşulları, çevre, yoksulluk gibi sorunlar basitçe çözümsüzdür; daha da önemlisi, mevcut üretim ve mülkiyet rejimi altında, insanca ve anlamlı bir yaşamın sağlanıp sürdürülebileceğine dair hiçbir işaret yoktur. Sermayenin insan, doğa ve toplum üzerindeki tahribatı korkunç boyutlara ulaşmıştır. Sistemin her düzeyde giderek daha akıldışı formlara sığınmak zorunda kalması, Zaytung'a bolca malzeme çıkarmasının yanında, kapitalizmin iflasının bizzat kendisi tarafından da itiraf edilmesi anlamına geliyor.

Bununla birlikte, sermayenin ideolojik hegemonyası, halen, alternatiflerin açıkça telaffuz edilmesini ve hatta düşünülmesini önleyebilecek kadar güçlüdür. Kapitalizmin zihinlerdeki hâkimiyeti sürmektedir. Böyle bir ortamda piyasa dışı alternatifler kurgulamak ciddi bir eleştirel çaba gerektirir. Söz konusu eleştiri de her şeyden önce geçmiş deneyimlerin ve tartışmaların serinkanlı biçimde değerlendirilmesini içermelidir. Bu çerçevede, yirmi beş yıl önce Nail Satlığan'ın dikkatle izlediği piyasa sosyalizmi tartışmasını anımsamak yararlı olacaktır. Ancak, ilk başta, piyasa sosyalizminin o vakit olduğu gibi bugün de kapitalist sisteme gerçek bir alternatif sunmadığı vurgulanmalıdır. Nitekim Nail Hoca da “piyasa sosyalizmi” kavramının, “Marx'ın sosyalizm anlayışını tepetaklak eden bir **contradictio in adjecto**” [terimler arasında çelişki] olduğu kanısındadır.² Tartışmanın

501-524.

2 Nail Satlığan, “*Kapital*'de Komünizm Tasarımları”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler*

kıymeti, daha ziyade, “nasıl bir sosyalizm” sorusunu gündeme taşımış olmasındadır. Ve bu zorlu soruya verilecek herhangi bir yanıt, plan-piyasa ikilemi konusunda net bir tavır almalıdır.

Bu yazıdaki tek amacım, piyasa-dışı alternatifler üzerine düşünme çabasını dürtüktür. Bence, başka bir dünyanın mümkün olduğunu düşünenler, bunun nasıl bir dünya olacağına dair somut öneriler getirmelidir. Bu öneriler elbette ayrıntılı, dört dörtlük tasarımlar olamaz. Ama 20. yüzyılın deneyimleri ışığında, bazı genel ilkeler formüle edilebilir. Bu çerçevede, iki temel iddia öne sürüyorum. Birincisi: piyasa taraftarlarının sosyalist planlamaya yönelttikleri itirazlar geçersizdir. Bu iddiayı, planlamaya karşı geleneksel eleştirileri ve piyasa sosyalizmi tartışmasını inceleyerek destekleyeceğim. İkincisi: sosyalizm piyasaları dışlar. Bunu da plan-piyasa ikilemini tartışarak göstermeye çalışacağım. Kapitalizm sonrasındaki “geçiş” döneminde tüketim malı piyasaları kısmen var olabilir; ama sosyalizm piyasayı, meta üretimini, para dolaşımını içeremez.

Geçen yüzyılda piyasa ve planlama görüşleri

Geriye bakışla, 20. yüzyılda plan-piyasa ilişkisinde dört görüşün hâkim olduğu söylenebilir. İdeolojik yelpazenin sağından soluna doğru, birincisi, klasik iktisatla başlayıp neoklasikler ile Avusturya Okulu’ndan geçerek son kırk yılda ana akım iktisadın hemen tüm kanatlarını etkisi altına alan serbest piyasacı akımdır. İkincisi, 1930’lardan 1970’lere kadar iktisadi düşüncede –çeşitli ittifaklarla– hegemonya kuran Keynesçi yaklaşımdır. Bu ekol elbette ki ateşli bir planlama taraftarı değildir. Bununla birlikte, piyasaya sistematik devlet müdahaleciliğini esas alan Keynesçilik, uygulamada kapitalist planlama fikriyle akımadır. Nitekim Keynesçiliğin sosyal temelleri İkinci Dünya Savaşı sırasındaki makro planlama çabaları ile şekillenmiş;³ savaş sonrasında az gelişmiş ülkelere çıkış yolu olarak kapitalist planlamayı öneren kalkınma iktisadı da Keynesçiliğin kanatları altında doğmuştur. Üçüncüsü, tıpkı Keynesçiliğin piyasanın kusurlarına işaret etmesi gibi sosyalist planlamanın yetersizliğine dikkat çeken; planlamayı piyasa ile tamamlamayı öneren piyasa sosyalizmidir. Tam da akademide Keynes fırtınasının esmeye başladığı yıllarda Fred Taylor ve Oskar Lange’nin çalışmaları ile teorileştirilen bu yaklaşım, sonraları Yugoslavya, Macaristan, Polonya gibi ülkelerde uygulamaya konulmuştur. Nihayet sonuncusu, başta Sovyetler Birliği olmak üzere birçok ülkede çeşitli biçimler altında hayata geçirilen merkezi planlama yaklaşımıdır. Sosyalist planlama bu ülkelerde uygulanan türden bir merkezi plan biçiminde olmak zorunda değildir kuşkusuz. Ama her halükarda, 20. yüzyıl deneyimlerinden dersler çıkarılması gerektiği açıktır.

Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, tarihsiz, 258-259. s.259.

3 Bkz. Massimo De Angelis, *Keynesianism, Social Conflict and Political Economy*, Londra: MacMillan Press, 2000, özellikle 5. ve 6. bölümler.

Geleceğin ne getireceği belirsizdir. Bununla birlikte, sermayenin son otuz yılda neoliberal politikalar ile elde ettiği kazanımlar ve ulaştığı uluslararasılaşma düzeyi dikkate alındığında, dünya kapitalizminin yeniden Keynesçi politikalara dönmesi olanaklı görünmemektedir. Ulusal ekonomiyi ve sanayi sermayesini temel alan Keynesçilik, sermaye birikimi için bir dönem boyunca çok işlevsel olmuş, ancak 1970'ler kadar erken bir tarihte giderek engele dönüşmeye başlamış ve bu nedenle de rafa kaldırılmıştır.

Diğer taraftan, sisteme muhalefet eden unsurlar açısından da “piyasa sosyalizmi”, hem eklettik teorik yapısı hem de uygulamada kapitalizme dönüş yönünde güçlü eğilimler barındırması nedeniyle gözden düşmüştür. Nitekim son yıllarda sosyalist yazında ortaya atılan çeşitli modeller, genellikle piyasa sosyalizmini değil, katılımcı demokrasiye dayanan planlama biçimlerini esas almaktadır.⁴ Kısacası 21. yüzyıl başı itibariyle ara konumlar, yani Keynesçilik ve piyasa sosyalizmi yitip gitmiş; ortada iki uç, yani piyasa ve sosyalist planlama kalmıştır. Her iki taraf için de üçüncü yolun çıkmaz sokak olduğu netleşmiştir.

Planlamaya itirazlar ... ve yanıtlar

Çoğu kişi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü, piyasanın planlamaya üstünlüğünün yeterli kanıtı sayar. Bu insanlara göre sosyalist planlama, tıpkı siyah-beyaz televizyon veya kasetçalar gibi modası geçmiş bir şeydir. Üstelik bozuktur: denenmiş ve başarısız olmuş, işlemediği görülmüştür. Kısacası tarih, sosyalist planlama için olumsuz hüküm vermiştir.

Akademide de yaygın olan bu görüşün **teorik** dayanaklarının hayli zayıf olduğunu belirtmek gerekiyor. İktisat yazınında planlamaya karşı teorik düzeyde en bilinen itirazlar, Avusturya Okulu tarafından geliştirilmiştir. 1920'lerde Ludwig von Mises ve daha sonra 1930'larda Friedrich von Hayek tarafından sosyalist planlamaya karşı öne sürülen argümanlar, çeşitli versiyonlar altında, 20. yüzyıl boyunca piyasadan yana iddiaların temelini oluşturmuştur.

Mises-Hayek tezleri ile bunlara verilen yanıtlar “iktisadi hesaplama tartışması” olarak bilinir.⁵ Tartışmanın birinci raundu, Mises tarafından başlatılır.

4 İki örnek model şunlardır: W. Paul Cockshott, Allen Cottrell, *Towards a New Socialism*, Nottingham: Spokesman, 1993; Michael Albert, *Parecon: Life After Capitalism*, Londra, New York: Verso, 2003; genel bir değerlendirme için bkz. Al Campbell, “Democratic Planned Socialism: Feasible Economic Procedures”, *Science and Society*, cilt 66, sayı 1, 29-42, Bahar 2002.

5 Avusturya Okulu'nun görüşleri için bkz. F.A. Hayek (ed.), *Collectivist Economic Planning*, Londra: Routledge and Kegan Paul, 1963 [1935]; Lange'nin yanıtı: Oskar Lange, “On the Economic Theory of Socialism: Part One”, *The Review of Economic Studies*, cilt 4, sayı 1, 53-71, 1936; genel bir değerlendirme: Allen Cottrell ve W. Paul Cockshott, “Calculation, Complexity and Planning: The Socialist Calculation Debate Once Again”, *Review of Political Economy*, cilt 5, sayı 1, 73-112, 1993.; Türkçede yararlı bir çalışma: Hakkı Can Madenci, *İktisadi Hesaplama Tartışması ve Hayek*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009.

Sovyetler Birliği'nde iç savaşın devam ettiği ve Avrupa'da devrim hayaletinin kol gezdiği bir dönemde, 1920 yılında, kendi ifadesiyle “sosyalizme giderek daha fazla yaklaştığımız ve hatta, belirli bir anlamda, onun domine ettiği bir çağda”, Mises sosyalist planlamanın olanaksız olduğunu ileri sürerek ilk saldırıyı gerçekleştirdi.⁶ Gelgelelim, bu saldırı pek etkili olmayacak, hatta unutulacak, ama Hayek tarafından 1930'lu yıllarda başlatılan ikinci raundda yeniden gündeme getirilecektir.

Birinci itiraz: Mises'e göre planlama basitçe olanaksızdır. Bunun nedeni, üretim araçlarının toplumsal mülkiyetidir. Piyasası ve dolayısıyla fiyatı bulunmayan bu tarz yüksek dereceli mallar için kaynak tahsisi herhangi bir iktisadi kritere dayanamaz. Dolayısıyla, planlama otoritesinin alacağı kararlar rasyonel (=iktisadi) değil tamamen keyfi olacaktır.⁷

Mises'in akıl yürütmesi döngüseldir: rasyonel hesaplamanın fiyatlara dayanmadığını, fiyatlar olmazsa rasyonel hesaplama yapılamayacağını öne sürer. Fiyatlara dayanmayan (aynı türden) hesaplamayı da olanaksız bulur. Mises'e yanıt olarak, plan hedeflerinin salt iktisadi yoldan belirlenmek zorunda olmadığı söylenebilir. Bizzat planın kendisi iktisadi mantığın ötesine geçmektir, farklı bir “rasyonalitenin” hâkim kılınması demektir. Bu zorunlu olarak, hedeflerin planlılar tarafından **keyfi biçimde** belirlenmesi anlamına gelmez. Plan hedefleri demokratik yolla bir kez kararlaştırıldıktan sonra, örneğin Kantorovich'in 1939 yılında ilkelerini koyduğu doğrusal programlama türünden tekniklerle, fiziksel akımlar belirlenebilir.⁸ Yani aynı nitelikte hesaplama da olanaklıdır. Kuşkusuz, temel sorun plan hedeflerinin nasıl tespit edileceğidir. Ancak, hedeflerin keyfi biçimde belirlenmesi planlamanın doğasından kaynaklanmaz.

İkinci itiraz: hesaplamalarda emek zamanının esas alınmasına ilişkindir. Mises bu durumda iki ek sorun daha çıkacağını bildirir. Birincisi, tükenebilir doğal kaynakların nasıl hesaba gireceğidir.⁹ Bunun gerçek bir sorun olduğu kuşkusuzdur. Ancak yine, iktisadi değil politik bir sorun söz konusudur. Özellikle kıt doğal kaynakların idareli kullanımı hususunda, sosyalist planlamanın kapitalist piyasadaki daha başarısız veya duyarsız olacağını varsaymak için bir neden yoktur. Aksine, doğal kaynakların tüm topluma ait kabul edildiği bir durumda, bugüne kıyasla belki “iktisadi” olmayan, ama çok daha “rasyonel” bir tasarım

6 Ludwig von Mises, “Economic Calculation in the Socialist Commonwealth”, F.A. Hayek (ed.), *Collectivist Economic Planning*, 87-130, s. 88-9.

7 Ludwig von Mises, “Economic Calculation in the Socialist Commonwealth”, s.105.

8 Bkz. Korkut Boratav, *Sosyalist Plânlamada Gelişmeler*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1973, s. 61-2; W. Paul Cockshott, “Mises, Kantorovich and Economic Computation”, http://mpira.ub.uni-muenchen.de/6063/1/MPRA_paper_6063.pdf, 2007, erişim: 1 Ekim 2014; “Calculation in-Natura, from Neurath to Kantorovich”, <http://www.dcs.gla.ac.uk/~wpc/reports/standalonearticle.pdf>, 2008, erişim: 1 Ekim 2014.

9 Ludwig von Mises, “Economic Calculation in the Socialist Commonwealth”, s. 113-4.

olanaklıdır.

Mises'in, hesaplamada emek zamanı kullanıldığında ortaya çıkacağını bildirdiği ikinci sorun, farklı nitelikte emeklerin ayırt edilemeyeceğidir.¹⁰ Mises, Marx'tan alıntı yaparak,¹¹ karmaşık (vasıflı) emeğin basit emeğe indirgenmesinin piyasada gerçekleştiğini vurgular. Piyasa olmazsa bu indirgeme de gerçekleşmeyecek, dolayısıyla planlı bir ekonomide farklı emek türleri hesaplanırken keyfi katsayılar kullanılacaktır. Mises, "Marx için tüm insan emeği iktisadi açıdan aynı türdendir" diye yazar.¹² Oysa Marx'ı okumuş birisi, onun somut ve soyut emek ayrımını kendi buluşu saydığını, farklı türde emeklerin meta mübadelesi ile **nitel olarak** özdeş hale geldiklerini belirttiğini bilir. Farklı emeklerin soyut özdeşliğini getirip "tüm insan emeğini iktisadi açıdan aynı türden" yapan, Marx değil, mübadeledir. Bu tıpkı, seçimlerde herkesin bir oy sahibi olmasına benzer. Herkes eşit kabul edilir, ama arka planda gerçek eşitsizlikler işlemeye devam eder. Kapitalist piyasanın getirdiği bu soyut eşitlik, ancak sosyalist bir toplumda somut biçime bürünebilir. "Bürünebilir", zira şimdiye kadarki deneyimlerde siyasal, ekonomik vb. eşitsizliklerin yaşandığı; özellikle de 1960'ların "reform"larıyla birlikte eşitlik konusunun büsbütün geri plana itildiği bilinmektedir.¹³ Bu anlamda Mises'in eleştirisi, niyeti tam aksi yönde olsa da hakiki bir soruna işaret eder.

Kısa bir parantez açarak biraz düşünce egzersizi yapalım.¹⁴ Mises'in dikkat çektiği sorunun bir çözümü, farklı bireylerin emeklerinin eşit kabul edilmesi, ölçü olarak da emek zamanının alınmasıdır. Farklı emek türleri için katsayılar belirlemek gerekmez: hemşirenin bir saatlik emeğiyle doktorun, ressamın, sekreterin, makinistin, aşçının, iktisat hocasının, öğrencinin ... birer saatlik emekleri aynıdır. Karmaşık emek, toplum açısından bir yatırımdır: nüfusun bir kısmı üretime şimdi katkı yapmayıp teorik fizik eğitimi görecekse, bu kişilerin öğrencilikleri süresince harcayacakları emek zamanının karşılığını almaları, yani geçimleri sağlanmalıdır. Zira öğrenci emeği de toplumsal açıdan önemlidir. Ancak, aldıkları eğitim nedeniyle ömürleri boyunca daha yüksek tüketim düzeyine sahip olmalarını gerektiren bir durum yoktur. Günümüzde bireyler eğitim süresince masraflarını kendileri üstlendikleri için, daha yüksek bir gelir ve tüketim düzeyi

10 Ludwig von Mises, "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth", s. 114-5.

11 Mehmet Selik-Nail Satlıgan çevirisiyle: "Karmaşık emek, sadece, *yoğunlaştırılmış* ya da daha doğrusu *çoğaltılmış* basit emek demektir; karmaşık emeğin daha küçük bir miktarı, basit emeğin daha büyük bir miktarına eşit olur. Deneyimler, bu indirgemenin sürekli olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Bir meta, en karmaşık emeğin ürünü olabilir. Ne var ki, onun *değeri*, bu metayı basit emeğin ürününe eşitler ve dolayısıyla basit emeğin belli bir miktarını temsil eder". Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, çev: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2010.

12 Ludwig von Mises, "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth", s. 114.

13 Korkut Boratav, *Sosyalist Plânlamada Gelişmeler*, s. 315-7.

14 Bu ve bundan sonraki paragrafta Cockshott ile Cottrell'in *Towards a New Socialism*'de önerdikleri modelden esinlenilmiştir.

beklentisi içine girerler. Oysa sosyalist bir toplumda, herkes istediği veya yatkın olduğu konuda eğitim alabilir ve bu süre boyunca, öğrenmeye harcadığı emek zamanı ile orantılı bir tüketim düzeyi elde edebilir. Hatta, böyle bir toplumda, bireyler belirli aralıklarla, örneğin birkaç yılda bir, çeşitli farklı konularda eğitim almaya teşvik edilebilirler. Hiç kimse, kendi arzusu dışında, ömrü boyunca tek bir işe saplanıp kalmamalıdır.

Çalışma yaşamı açısından, **halihazırdaki teknik olanaklarla** nasıl bir toplum kurgulanabilir? Birkaç nokta çok önemlidir. Birincisi, herkes için tam istihdam kesinlikle mümkündür. Bu temel ilkedir. Toplum açısından, insanların işsiz kalmaları veya uygun olmayan işlerde çalışmalarını affedilmez bir yanıştır. Ve planlı bir toplumda bunu düzenlemek, günümüz teknikleriyle, çok zor değildir. İkincisi, aynı işi yapan bireyler arasında elbette ki farklılıklar olacaktır. Kimi daha şevkle, verimli çalışır; kimi “kaytarır” vs. Basit bir çözüm, çalışanların verimliliklerine göre ortanın üstü, orta ve ortanın altı biçiminde, ama tepeden değil mutlaka katılımcı bir yöntemle sınıflanmalarıdır. Belli bir süre ortanın altında kalan kişiler başka işlere yönelmeye teşvik edilebilir. Herkes için uygun bir iş vardır. Su tesisatçılığı işinde fazla verimli olamayan biri, çocuk bakıcılığında harikalar yaratabilir. Üçüncüsü, bazı işler daha fazla, bazıları ise çok daha az popülerdir. İstenmeyen işlerin yapılabilmesi için dönüşümlü olarak ve **kısa sürelerle** herkesin katkıda bulunması kuralı getirilebilir. Kararların demokratik katılımı alınması, muhtemelen, hissedilen eziyeti bir parça azaltacaktır. Bunun dışında, genel olarak, sosyalist bir toplumda çalışma saatleri giderek kısalmalı; ayrıca her tür iş için olabildiğince rahat çalışma koşulları sağlanmalıdır. Basit bir kural, örneğin “hamile bir kadının bile çalışabileceği bir ortam yaratmak” gibi, açık ve somut bir kural benimsenebilir. Diyelim ki bir maden ocağında, bu tür bir çalışma konforu sağlamak için mekanizasyonun ve otomasyonun azami ölçüde teşvik edilmesi gerekir. Herkese Google çalışanlarındaki gibi fantastik ofisler tahsis etmek herhalde şart değildir, ama insanca bir çalışma ortamı sağlamak hem şart hem de olanaklıdır.

Tüm bunlar, elbette, yalnızca düşünmeyi kısıktırmak üzere getirilmiş önerilerdir. Geleceğin toplumu politik mücadelelerle şekillenecektir. Süreç içinde birçok farklı yaratıcı çözümün geliştirileceğine de güvenebiliriz. Buna karşılık Mises-Hayek tezleri, “olanaksızlık” iddiasıyla, düşünceyi ve eylemi daha en baştan bloke etmeye yöneliktir.

Üçüncü itiraz: Mises’in geçerken deşindiği, ama saldırısının esasını oluşturmayan üçüncü bir argüman, modern bir sanayi ekonomisinin karmaşıklığı ile ilgilidir. Daha sonra Hayek’in, biraz da hatalı biçimde üstleneceği bu fikre göre planlama için gereken denklemlerin sayısı ve karmaşıklığı o kadar fazladır ki hiç kimse bu hesabı yapamaz.¹⁵ Oskar Lange, bu noktadan yola çıkarak Hayek’e ba-

15 F.A. Hayek, “The Present State of the Debate”, F.A. Hayek (ed.), *Collectivist Economic*

sit ama etkili bir yanıt verecek, böylece iktisadi hesaplama tartışması Avusturya Okulu'nun yenilgisiyle sonuçlanmış kabul edilecektir. Walrasçı genel denge yaklaşımını benimseyen Lange, geçmiş fiyatları esas alan ve arzın veya talebin fazlalığına göre bir deneme-yanılma süreci içinde her hesap dönemi için yeni fiyatları düzenleyen bir planlama otoritesinin bu işi rahatlıkla halledebileceğini gösterir.¹⁶ Gelgelelim bu aslında problemlili bir yanıttır. Zira Lange, kendi piyasa sosyalizmi yaklaşımı çerçevesinde, sosyalizmde tüketim malları için de olsa bir piyasanın mevcudiyetini kabullenmiştir. İkinci sorun ise neoklasik önkabullere dayanmasıdır. Aslında Hayek'e etkili bir yanıt verememiş, bir dengeden diğerine geçen **karşılaştırmalı statik** bir model geliştirmiştir.¹⁷

“Karmaşıklık tezi” denilebilecek üçüncü itiraz, Avusturya Okulu'nun sosyalist planlamaya muhalefetinin esas yönünü oluşturmaz. Ancak, kamuoyunda en yaygın biçimde karşılaşılan planlama karşıtı argümanlardan biridir. Argümanın gücü –ve bilimsel zayıflığı– sağduyuya çağrı yapmasından ileri gelir: modern bir sanayi toplumunda milyonlarca mal ve hizmet, on milyonlarca insan, milyarlarca karar vardır; hepsi de iç içe geçmiştir; böyle karmaşık bir ekonomiyi tek merkezden yönetmek olanaksızdır. Bu dokuz canlı argüman, yıllar sonra Alec Nove'un piyasa sosyalizmi çağrısında yine boy gösterecektir.¹⁸ Ama tam da Nove'un karmaşıklık tezini savunduğu sıralarda, bilgi işlem teknolojisindeki gelişmeler sayesinde, hesaplama sorunu sorun olmaktan çıkmış durumdadır. Hele ki günümüzde, online alışveriş siteleri, kredi kartları, B2B (**business to business**) ağlar gibi artık kanıksanmış uygulamalar dikkate alındığında, bilginin toplanması da işlenmesi de çözülemez bir sorun yaratmayacaktır.

Dördüncü itiraz: üçüncü itirazın daha kuvvetli biçimde ifade edilmesine dayanır. Şimdi sorun, toplumun yüzeyine yayılmış olan iktisadi enformasyonun derlenip işlenmesi ve hesaplamada kullanılması değildir. Hayek'e göre sorun, daha ziyade, bilginin dinamik niteliğidir.¹⁹ Kapitalist bir toplumda aktörler, kendi bilgilerine dayanarak sürekli yenilikler getirir, süreçlerde kimi değişiklikler yaparlar. Planlama bunu ikame edemez. Nitekim Lange'nin modeli, ancak statik yanıtlar üretebilir. Bu çerçevede, fiyatlar vazgeçilemez niteliktedir, zira bilgiye dair sinyaller taşırlar. Piyasa, tıpkı dil gibi doğal bir kurumdur.

Hayek'in itirazının temel bir noktaya temas ettiğine kuşku yok: planlama piyasayı gerçekten de ikame edemez, zira farklı türden bir toplumsal ilişki öngörür. Sosyalist bir toplumda kişiler fiyat sinyallerine göre hareket edemeyecektir.

Planning, 201-43, s. 212.

16 Oskar Lange, “On the Economic Theory of Socialism: Part One”.

17 Allen Cottrell ve W. Paul Cockshott, “Calculation, Complexity and Planning: The Socialist Calculation Debate Once Again”.

18 Alec Nove, *Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadi*, Çev. Osman Akinhay, İstanbul: Belge Yayınları, 1991, s. 78.

19 Bkz. Hakkı Can Madenci, *İktisadi Hesaplama Tartışması ve Hayek*, s. 68, 84-90.

Ama bilginin üretilme, aktarılma ve kullanılma biçimi değişecektir. Bilginin de tıpkı dil gibi toplumsal nitelikte olduğunu kabul ettiğimizde, fiyat gibi dolaylı ve yabancılaşmış bir biçimde değil, dolaysız yollarla aktarılıp işlenebileceği söylenebilir. Dahası, fiyatların diliyle konuşan piyasanın bilgiyi tahrif ettiği, gizlediği, özel mülke çevirdiği de unutulmamalıdır. Firmaların kutsal ticari sırları nedeniyle birçok yenilik uygulamaya girmez; anlamsız ürünlere, reklamlara, silaha, saraylara inanılmaz kaynaklar akıtılır; işsizlikle aşırı çalışma bir arada bulunur; rüşvet, yolsuzluk, hile sıradanlaşır; kısacası sadece ve esas olarak para konuşur, söyledikleri de hoş şeyler değildir. İnternet, facebook, akıllı telefonlar çağında insanlık bilgi ile ilişkisini farklı ve daha verimli biçimde kurabilir.

Beşinci itiraz: politik bakımdan en etkilisidir. Hayek'in *Kölelik Yolu*'nda uzun uzun işlediği bu argüman, planlamanın baskıcı bir toplum yaratacağını öne sürer.²⁰ Planlamacılar kaçınılmaz olarak gücü ellerinde tutacak ve toplumu köleleştireceklerdir. Burada da yine, planlamanın doğası gereği demokratik katılımı dışladığını söylemek basitçe yanıltıcıdır. İşin ilginç, bunları öne süren Hayek'in aynı zamanda (Şili'de Pinochet örneğindeki gibi) diktatörlüklere açık destek vermiş olmasıdır. Hayek'in özgürlük = özel mülkiyet biçimindeki karikatürize yaklaşımı, planlamaya ciddi bir entelektüel itiraz sayılamaz. Ancak, anlaşılır nedenlerden dolayı, mülk sahibi sınıflar ile bu sınıfların Margaret Thatcher ve Ronald Reagan gibi neoliberal temsilcileri arasında epey popüler olmuştur.

Bütün olarak alındığında, sosyalist planlamaya yönelik itirazların teorik açıdan zayıf kaldığı görülmektedir. Aslında bu pek de şaşırtıcı değildir. Zira sorun iki farklı yöntem arasında rasyonel bir seçim yapma sorunu değil, özünde politik nitelikte bir sorundur. Bu anlamda, *Kölelik Yolu* argümanı piyasa yanlısı yaklaşımın hakikatidir: teknik görünüşlü itirazlar bir yana bırakılmış, tartışma özel mülkiyetin kabulü veya reddi zeminine çekilmiştir.

Tartışmanın politik içeriği, yıllar sonra ve farklı bir biçimde, piyasa sosyalizmi tartışmasında da karşımıza çıkar. 1980'lerin ikinci yarısı, Sovyet modelinin dünya genelinde cazibesini yitirdiği bir yenilgi dönemidir. Neoliberal politikalar uygulamaya girmiş, sermaye daha agresif bir tavır takınmış, işçi sınıfının 1960'lardaki kazanımları birer birer elden gitmiştir. Bu ortamda, Sovyetler Birliği ile çevresindeki ülkelerin derin bir toplumsal-ekonomik krize yuvarlanması, piyasa yönünde baskıları güçlendirmiştir. Tartışmanın tetiğini çekense Alec Nove'un 1983 tarihli *Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı* kitabıdır.

Piyasa sosyalizmi tartışması

Piyasa sosyalizmi yönünde belli başlı tüm argümanlar Alec Nove tarafından

20 F.A. Hayek, *The Road to Serfdom*, Bruce Caldwell (ed.), *The Collected Works of F.A. Hayek, Volume II*, The University of Chicago Press, 2007 [1944].

ifade edildiği için, onun tezlerini anımsatmak yararlı ve yeterli olacaktır.²¹ Temel iddia, planlamanın kusurlu bir sistem olduğu ve bu nedenle piyasa ile tamamlanmasının gerektiğidir. Sadece planlamaya dayanan bir sosyalizm, iktisadi açıdan sürdürülebilir olmadığı gibi, arzu edilir de değildir. Bu kusurlu sistemin ortaya çıkmış olmasının nedeni ise Marx'ın, modern bir sanayi toplumunun karmaşıklığını göz ardı eden, gerçekçilikten uzak, ütöpik teoridir.

Öyle anlaşılıyor ki Marx'ın da, Engels'in de, Lenin'in de modern bir sanayi ekonomisinin işleyişiyle ilgili karmaşıklıklar konusunda en ufak bir kavrayışları yoktu. Sosyalist ya da komünist bir ekonomiye ilişkin tasarıların tartışılmasını caydırıyorlar, kendileri de böyle bir tartışmaya girişmiyorlardı. Bununla birlikte sorunların ciddi olmayacağına inanıyorlardı.²²

Nove'a göre Marx bir bolluk toplumu öngörmüş, bunun ötesinde geleceğin toplumu üzerine kafa yormaktan kaçınmıştır. Oysa gerçek dünyada kaynaklar sınırlıdır, kıtlık mevcuttur. Dahası, **ex ante** (önceden) düzenleme bir yanılsamadır. Dışsalıklar sorunu yaşanır, etkinlikten uzak yapılar ortaya çıkar. Gerçekçi bir bakışla, bir devletin ve bürokrasinin var olacağını da kabul etmek gerekir. “Şimdiden ana rahmine düşmüş bir bebeğin ömür süresi içinde, gelişmiş dünyanın önemli bir bölümünde varolabilecek” bir sosyalizm kesinlikle piyasaları içermek, hatta bunlardan ciddi ölçüde yararlanmak zorundadır.

Nove'un önerisi karma bir sistemdir: piyasa sosyalizmi, merkezileşmiş devlet işletmelerinin yanı sıra, özerkliğe sahip ve yönetimin işçilere karşı sorumlu olduğu toplumsallaşmış işletmeleri, kooperatifleri, küçük ölçekli özel işletmeleri ve kendi hesabına çalışan bireyleri içerecektir.²³ Arz ve talebi dengede tutan, maliyeti ve kullanım değerini yansıtan fiyatlar temel önem taşıyacaktır. Aynı zamanda, demokratik katılımı özendirecek kurumların da inşa edilmesi gerekmektedir. Böylece, iki dünyanın iyi taraflarını birleştiren; yine planlamayı esas alan ama piyasanın erdemlerini de göz ardı etmeyen bir sistem kurulabilir.

Nove'a –en sert olmasa da– en etkili yanıtı Ernest Mandel vermiştir.²⁴ Mandel, sosyalizmin ancak kapitalizmin gelişmesiyle olanaklı hale geldiğini; sosyalizm üzerine akıl yürütürken, Marx'ın yaptığı gibi, kapitalizmin eğilimlerinden yola çıkmak gerektiğini vurgular. Bu çerçevede en temel eğilim, emeğin toplumsal-

21 Ayrıca bkz. Osman Akinhay (der.) *Piyasa Sosyalizmi Tartışması*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992; Bertell Ollman (ed.) *Market Socialism: The Debate Among Socialists*, New York, Londra: Routledge, 1998; Sungur Savran, “‘Piyasa Sosyalizmi’nin Yükselişi ve Düşüşü”, *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*, Sayı 11, 1991, 9-56.

22 Alec Nove, “Marx, Piyasa ve ‘Uygulanabilir’ Sosyalizm”, çev: Nail Satlıgan, Osman Akinhay (der.) *Piyasa Sosyalizmi Tartışması*, 23-36, s. 24.

23 Alec Nove, *Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadi*, 5. Bölüm.

24 Ernest Mandel, “Sosyalist Planlamanın Savunusu”, çev: Nail Satlıgan, Osman Akinhay (der.) *Piyasa Sosyalizmi Tartışması*, 66-110.

laşma düzeyindeki gelişmedir. Planlama bir kurgu değil, kapitalizmin yarattığı, genişlettiği, fabrikadan firmaya ve oradan uluslararası düzleme taşıdığı bir eğilimdir. Öte yandan, Nove'un tartışmasında merkezi bir yer tutan kıtlık kavramı da yanıltıcıdır: özellikle gelişmiş ülkelerde, temel ihtiyaçlar alanında ihtiyaçların parasız karşılanması kesinlikle olanaklıdır. Sovyetler Birliği gibi örnekler gerçek alternatif piyasa sosyalizmi değil, "demokratik olarak eklenmiş ve merkezleştirilmiş öz yönetim, bağlaşıklık üreticilerin öz egemenliği"dir.

Mandel'in eleştirisi temel noktaları anımsatmakla kalmaz; kıtlık, dışsallıklar gibi neoklasik geleneğe özgü kavramların sınırlarını da sergiler. 19. yüzyılda Marx ve Engels'in gözlediği ve neoklasik iktisadın ancak 20. yüzyılda bir parça anlayabildiği gibi, piyasa sisteminde de planlama daima vardır. Zira her üretim birimi, aslında bir planlama adacıdır. İşlem maliyeti teorisini geliştiren bir ana akım iktisatçı, Ronald Coase, 1937 yılında "firma"nın ayırt edici özelliğinin "fiyat mekanizmasının askıya alınması" olduğunu belirterek bunu teslim eder.²⁵ Firma, tam da, piyasa sistemini ihlal ve ikame eden bir varlıktır. Bir firmanın **içinde**, üretim faktörlerinin farklı kullanımlara tahsisi fiyat mekanizması ile değil talimatlarla gerçekleşir. Üstelik Mandel'in de isabetle işaret ettiği gibi, firma, planlamanın yalnızca bir düzeyidir. Daha üstte, birçok firmayı içeren geniş birimler içinde de planlama mevcuttur. Örneğin Türkiye'deki holdingler, onlarca firmayı ve hatta bunlarla tedarikçi, taşeron, bayi vb. biçimlerde ilişkili yüzlerce firmayı denetler, belirli ölçüde planlarlar. Nihayet daha da üst bir düzlemde, çok uluslu şirketler üretim ve dağıtım süreçlerini uluslararası alanda planlar, organize ederler. Dolayısıyla, serbest piyasa denilen sistemde de çeşitli düzey ve biçimlerde planlama zaten vardır. Bu yönüyle planlama, üretimin ve emeğin toplumsallaşmasını ilerletir ve bizzat kapitalizmin içinde, adım adım sosyalist bir toplumun temellerini kurar.

Ancak, bu argümanın sosyalist bir toplumda **piyasanın olmayacağına** dair herhangi bir sonuç içermediğine dikkat etmek gerekiyor. Mandel'in eleştirisi planlamanın kaçınılmazlığını göstermekte başarılıdır, ama sosyalizmde fiyat biçiminin ilgasının zorunluluğunu kanıtlamaz. Sosyalizmde piyasaların alanının daralacağını anlayabiliriz, ama neden ortadan kalkmaları gerektiği belli değildir. Belirli mallarda, sınırlı ölçekte bir piyasaya Mandel'in itirazı yok gibidir. Gelgelelim sorun piyasanın ölçeği değil, meta, değer, fiyat gibi biçimlerin var olup olmayacağıdır. Sosyalizme **geçiş** evresinde piyasa(lar) olabilir, hatta belki de olmalıdır, ama Marx'ın komünizmin ilk evresi dediği ve Lenin'den bu yana sosyalizm diyegeldiğimiz toplum türü için değer biçiminin ilgası bir zorunluluktur. Bu bir ütopya değil, **teknik olarak** sanıldığından çok daha kolay hayata geçirilebilecek bir kurgudur. En önemli koşulu ise, yukarıda belirtildiği üzere, ücret formu yerine emek zamanına dayalı bir "ödeme" sisteminin uygulamaya

25 Ronald H. Coase, "The Nature of the Firm", *Economica*, 4-16: 386-405, 1937, s. 389.

konulmasıdır. Ancak, elbette ki, teknik olanaklılık başka, politik uygulanabilirlik başka şeydir. Herkese eşit oy hakkı gibi bugün gayet doğal ve basit görünen bir ilkenin kabulü için bile ne kadar çok mücadele verildiğini unutmamak gerekiyor.

Plan-piyasa ikilemini yeniden düşünmek

Plan ve piyasa toplumsal koşullardan soyutlanarak tartışılmaz. Örneğin, **genel olarak** piyasadan söz etmek ve bunun karakteristiklerini belirlemeye çalışmak yanıltıcı bir girişimdir. Zira sosyalist bir toplumda piyasanın olup olmayacağı ve olacaksa ne gibi özellikler taşıyacağı sorusuna, genel olarak piyasadan yola çıkarak yanıt verilemez. Eğer piyasa soyut biçimde, alışverişin gerçekleştiği her türlü ortam olarak tanımlanırsa, neolitik dönemden bu yana yeryüzünde piyasalar mevcut olmuştur. Gelgelelim kapitalist üretim tarzında piyasa özgül bir nitelik kazanır: dolaşım alanını oluşturur. Meta üretiminin yasalarına uyar ve üretim alanına tabi hale gelir. Meta ticareti ile uğraşan sermaye, tıpkı para ticareti ile uğraşan sermaye gibi, sanayi sermayesinin özel işlevsel bir kolu olur. Dolayısıyla, Adam Smith'ten bu yana, ticareti insanın doğal bir eğilimi kabul edenler, kapitalizmde ticari faaliyetin toplumsal işlevinin değiştiğini gözden kaçırmırlar. Bu, Marx'ın dışında, Karl Polanyi'nin de (piyasa ve "piyasa ekonomisi" ayrımı ile) teorileştirdiği bir farklılıktır.²⁶

Piyasa sosyalizmde plan-piyasa ilişkisi genellikle bu farklılıklara dikkat edilmeden, genel düzeyde ve etkinlik sorununa vurgu yapılarak tartışılmaya çalışılır. Bir an için, soyut bir piyasa anlayışı temelinde etkinlik sorununu düşünmeye çalışalım. Gerçekten de sorun "kaynakların etkin tahsisi" ise, piyasa bunu teori- de de pratikte de gerçekleştiremez. Satın alma gücü yüksek olanların ihtiyaçları daha fazla karşılanır, hatalı yatırım kararları alınır, ölçek ekonomileri nedeniyle tekelleşme kaçınılmazdır, çevre sorunları ortaya çıkar ... liste uzar gider. Elbette teoride piyasa dengeye gelecektir, ama bu nedenle ancak bir **ex post** düzenleyicidir, yani iş işten geçtikten, kaynaklar ziyan olduktan sonra düzeltici mekanizmalar devreye girer.²⁷ Klasik, neoklasik, yeni klasik ve aynı frekanstaki diğer iktisat okullarının ileri sürdüğünün aksine, piyasa hiç de etkin işlemez.

Çünkü esas derdi bu değildir. Kapitalist piyasa, kaynak tahsisini gerçekleştirmenin bir yolu olarak değil, toplumsal sınıflar arasındaki güç ilişkisinin sonucu olarak ortaya çıkar. Burada en kritik adım, emek-gücünün alınıp satılan bir mala,

26 Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, çev: Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, 4. ve 5. bölümler.

27 Fikret Adaman ve Pat Devine, "The Economic Calculation Debate: Lessons for Socialists" makalelerinde (*Cambridge Journal of Economics*, 20:523-537, 1996, s. 529), Israel Kirzner'in bir itirazını aktarırlar: Kirzner'e göre piyasanın sorunları **ex post** olarak çözmesine kızmak, ilacın, hastalığı ortaya çıktıktan sonra tedavi etmesine kızmak gibidir. Oysa sorun tam da budur. Tıpta, ilaca gerek kalmadan, hastalığı ortaya çıkmadan önce engellemeyi amaçlayan koruyucu hekimlik diye bir alan vardır ve toplumsal açıdan maliyeti çok daha düşüktür.

bir metaya dönüştürülmesidir. Kapitalist piyasa sistemi, bireylerin ihtiyaçlarını gidermek için karşılıklı olarak gerçekleştirdikleri “masum” alışverişlerden oluşmaz. Kapitalizmde piyasa, emek-gücünün de alınıp satılan bir meta olması anlamına gelir. Bir başka deyişle, emek piyasasının –zorla– oluşturulması demektir. Bu yönüyle de artı-değerin üretilmesi, sermaye birikimi, sömürü demektir.

Kapitalizmde piyasa, bu bakımdan, parlamenter demokrasiye benzer. Emek-gücünün alım ve satımı, görünürde eşit ve özgür bireyler arasındaki bir ilişkidir. Oysa gerçekte bir tahakküm mekanizmasıdır. Piyasanın sinsi gücü, bunu eşitler arasında özgür irade ile gerçekleşen bir sözleşme gibi sunabilmesindedir. Nasıl ki parlamenter demokrasi halkın gerçek ihtiyaçlarının temsil edilmesine değil, halkın boyunduruk altında tutulmasına yaramaktaysa; kapitalist piyasa da kaynakların etkin tahsisine değil, bir sınıfın diğerleri üzerindeki tahakkümünün devam etmesine yarar.

Dolayısıyla, piyasanın etkin çalışıp çalışmadığını tartışmak, sorunu yanlış yerden ele almaktır. Kapitalist piyasa gerçekten de etkinlikten çok uzaktır. Ama sözde etkin çalışsaydı bile bir şey değişmezdi; yine eleştirilmesi gerekirdi. İnsanların başka insanlar için çalışmak **zorunda** bırakılması, bütün ömürlerini sırf iki lokma yiyip geçinebilmek için bıktırıcı işlerde uzun saatler boyunca çalışarak geçirmeleridir piyasa. İşçiler açısından, kapitalist toplumda yaşayabilmenin, ihtiyaçlarını karşılayabilmenin yegâne koşulu ücretli bir iş bulabilmektir. Bir başka deyişle emek piyasası ile tüketim malı piyasası birbirini koşullar, besler. Hatta bugünkü gibi işsizliğin arttığı dönemlerde, tüketici kredileri ve kredi kartları gibi yollarla, emekçilerin geleceği de ipotek altına alınır. Sermayenin emek üzerindeki tahakkümü derinleşir.

Sosyalist planlamada ilkeler

Sosyalist bir toplumda uygulamaya konulacak planlar, kapitalizme özgü planlardan farklıdır. Kapitalist bir toplumda plan, kaynakların sektörler arasındaki tahsisi için çeşitli mekanizmaları (fiyat kontrolleri, vergilendirme, kamulaştırmalar gibi) içerir. Bu, bilinçli veya demokratik bir toplumsal denetime değil, toplumsal sınıflar arasındaki güç ilişkilerine dayanan bir süreçtir. Zira kapitalist devlet nötr bir fail değildir. Planlı ekonomi, ya devletin genel olarak sermayeyi korumak amacıyla mecburen yöneldiği bir geçici tedbir (örneğin ciddi ekonomik buhranlarda veya savaş dönemlerinde), ya da az gelişmiş bir ülkede sanayi sermayesinin devlet yardımıyla ticaret ve tarım çıkarlarını gerilettiği sanayileşme sürecinin bir karakteristiğidir. Her iki durumda da kapitalist planlama, değer yasasını ilga etmek için değil, aksine hâkim kılmak için başvurulan bir yöntemdir.

Buna karşılık, sosyalist planlamanın özü değer yasasının kaldırılmasıdır. Değer, üreticiler arasındaki bağlantının, yani emeğin toplumsal niteliğinin, dolaşılı yoldan, meta haline gelmiş ürünler aracılığıyla ortaya çıkması demektir. Emek ürünü kapitalist toplumda değer biçimine bürünür, çünkü üreticiler arasın-

daki bağlantı doğrudan değil dolaylıdır. Meta ile, para ile, sermaye ile dolayım- lanmıştır. Sosyalizmin temel amacı, değer biçimini tasfiye etmektir. Bu konuda, Sovyetler Birliği'nde değer yasasının işleyip işlemediğine dair çok fazla verimsiz tartışma yapılmıştır. Oysa değer yasası, kapitalizmin hareket yasalarının işlemesi demektir. Sosyalizmde emeğin toplumsal niteliği baştan verili olmak durumundadır. Bu, üretimin toplumsal olarak, birleşmiş üreticiler tarafından ve bilinçli biçimde planlanması demektir.

Nail Satlıgan'ın vaktiyle hatırlatmış olduğu gibi, Marx, başta *Kapital* olmak üzere bir dizi yapıtında komünist bir toplumun nasıl örgütleneceğine dair kimi ipuçları ortaya koymuştur.²⁸ *Kapital*'in birinci cildinde, kapitalist üretim tarzını tarihteki diğer toplumlarla ve klasik politik iktisadın pek sevdiği Robinsone Crusoe örneği ile karşılaştırır. Daha sonra, “topluma ait üretim araçları ile çalışan ve çok sayıdaki bireysel emek güçlerini bilinçli şekilde toplumsal bir emek gücü olarak harcayan özgür insanlardan oluşan” bir topluluğa, geleceğin sosyalist toplumuna değinir. Böyle bir toplumda,

Topluluğun toplam ürünü, toplumsal bir üründür. Bu ürünün bir kısmı, yeniden, üretim aracı olarak iş görür. Toplumsal olarak kalır. Ama diğer bir kısmı topluluğun üyeleri tarafından geçim araçları olarak tüketilir. Bu sebeple, bu kısmın onlar arasında paylaşılması gerekir. Bu paylaşımın türü, toplumsal üretim organizmasının özel türüyle ve üreticilerin buna karşılık gelen tarihsel gelişme dereceleri ile birlikte değişecektir. Sırf meta üretimiyle paralellik kurmak için, her bir üreticinin geçim araçlarından alacağı payın kendi çalışma süresi ile belirlendiğini kabul edeceğiz. Demek ki, çalışma süresi burada ikili bir rol oynayacaktır. Bunun planlı toplumsal paylaşımı, farklı emek işlevleri ile farklı ihtiyaçlar arasındaki doğru oranların kurulmasını sağlar. Diğer yandan, emek-zaman, aynı zamanda, üreticilerin toplam emekteki bireysel paylarının ve dolayısıyla da toplam üründeki bireysel olarak harcanabilen kısmın ölçüsü olarak iş görür. İnsanlarla kendi emekleri ve emek ürünleri arasındaki toplumsal ilişkiler burada yalnızca üretimde değil, bölüşümde de gün gibi açıktır.²⁹

Sosyalizmde piyasa konusunda Marx, düşüncesini *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde gayet net biçimde ortaya koyar: “Üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayanan kolektif toplum içinde, üreticiler ürünlerini değişmezler”; dolayısıyla, böyle bir toplumda değer yasası işlemez, “ürünlere uygulanan emek de, burada, bu ürünlerin **değeri olarak**, onların taşıdığı maddi bir nitelik olarak görünmez, zira şimdi, kapitalist toplumun aksine, bireysel emek artık dolaylı bir biçimde değil, toplam emeğin bileşik bir kısmı olarak doğrudan varolur”. Marx, devamla, burada komünist toplumun henüz eski toplumun bağrından yeni doğ-

28 Nail Satlıgan, “*Kapital*'de Komünizm Tasarımları”.

29 Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, s. 88.

muş halinden, ilk aşamasından, söz ettiğini belirtir. Böyle bir toplumda bireysel üreticinin eline, çalıştığı süreye karşılık bir sertifika geçer. Bu sertifika ile, toplumsal tüketim araçları stoğundan emeğinin karşılığını alır, yani “topluma bir biçimde vermiş olduğu aynı emek miktarını, başka biçimde geri alır”.³⁰ Harcanan emek zamanını belirten bu sertifika, parayı andırmakla birlikte para değildir. Zira değer ölçüsü olmadığı gibi, dolaşım aracı da değildir.

Meta üretimine dayalı kapitalist toplumda böyle bir emek-parası olamaz; özel emek doğrudan doğruya toplumsal emek olarak alınmaz. Bu nedenle Marx, *Grundrisse* veya *Felsefenin Sefaleti* gibi çalışmalarında Proudhon’un emek-parası önerisini eleştirir. Buna karşılık, yine ütopyacı sosyalist olan Robert Owen’in benzer bir önerisini olumlar; zira Owen meta üretimini değil, emeğin doğrudan toplumsallaştığı bir biçimi temel alır. Marx, Owen’in emek-parasının, “bir tiyatro bileti ne kadar para ise o kadar para” olduğunu belirtir.³¹ Bu bir küçümseme ifadesi değildir; aksine, bu emek-parasının ömrünün tıpkı tiyatro bileti gibi tüketimle birlikte sona erdiğini anlatır. Yani dolaşıma girmez, bir kez kullanıldığında iptal edilir. Sosyalist bir toplumda meta üretimi, para dolaşımı, sermaye birikimi olmayacaktır. Marx, emek zamanını temel alan böyle bir sistemin aslında hâlâ burjuva eşitlik nosyonuna dayandığını, komünizmin ilerleyen aşamalarında bunun da geride kalacağını yazar.

Tüm bu vurgulardan sonra, sosyalizmde piyasaların yerine dair daha açık çıkarımlar yapabiliriz. Piyasa sosyalizmi tartışmasında, genellikle, tüketim mallarının işçiler tarafından **satın alınacağına**, bunun da bir fiyat sistemi gerektireceğine, dolayısıyla en azından tüketim malları için bir piyasanın gerekli olacağına dair bir yanlış anlama söz konusudur. Bu, her tür fiziksel alışverişi, meta mübadelesi ve fiyat biçimiyle özdeş görmenin sonucudur. Oysa sosyalist bir toplumda, Marx’ın öngördüğü gibi emek zamanını esas alan bir toplumda, meta üretiminden söz edilemez. Burada mübadele değil, olsa olsa **değiştokuş** söz konusudur. Bireysel üretici, belirli bir süre çalışır ve buna karşılık olarak belirli bir tüketim malı sepetine erişme hakkı elde eder. Fiyat sisteminin işin içine girmesi gerekmez.

Her tür emeği eşit kabul eden ve harcanan emek zamanını ölçü olarak alan böyle bir anlayış, bizzat kapitalist sistemin bağrında gelişir. Kapitalizm bir yandan her türlü eşitsizliği besleyip büyütürken, bir yandan da her türlü emeğin nitel özdeşliğini getirir. Bu bir ütopya değil, kapitalist gelişmenin sonucudur. Dahası, sosyalist bir toplumda her türden emeğin eşitlenmesi yönünde ilave faktörler devreye girecektir. Örneğin herkesin istediği konuda eğitim alabilmesi, yani eğitimde gerçek fırsat eşitliği, sözde kalmayacaktır.

30 Karl Marx, “Marginal Notes on the Programme of the German Workers’ Party”, Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, Vol. 24, New York: International Publishers, 1989, 81-99, s. 85-6.

31 Karl Marx, *Kapital*, I. Cilt, s. 102, dn.54.

Nove'un iddiasının aksine, Marx'ın geleceğin toplumu üzerine ciddi biçimde kafa yorduşunu, üstelik bu toplumu kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı eğilimler temelinde kavramaya çalıştığını görüyoruz. Belirlediği ana karakteristikler hiç de ütöpik değildir. Teknik düzeyde, emek zamanını esas alan, üretim araçlarının toplumun mülkiyetinde olacağı, para yerine emek sertifikalarının (veya “emek kart”) geçeceği bir toplumun planlanması o dönemde olanaklıydı; günümüzde ise kolaydır. Tüm işletmelerin online bir sisteme bağlı olduğu, düzenli kayıt tutulan bir toplumda planlama, piyasadan çok daha etkin çalışabilecek yetenektedir. Böyle bir toplumda kaynak israfı, kapitalist topluma kıyasla daha az düzeyde kalacak; teknolojik gelişme ise, nimetleri insanların yaşamını doğrudan etkileyeceği için, çok daha hızlanacaktır. Tüm bunlar fantezi değil, bizzat kapitalizmin yarattığı olanaklardır.

Doğrudan demokrasi

Diğer taraftan, böyle bir toplumun ekonomi ile siyaset arasındaki kapitalizme özgü ayrımı da ortadan kaldıracığı, kaldırmak zorunda olduğu söylenebilir. Değer biçiminin ilgası, yani üreticiler arasındaki ilişkilerin doğrudan kurulması, aynı zamanda doğrudan siyasal ilişkilere dayanmalıdır. Sosyalist planlamaya en uygun siyasal biçim, doğrudan demokrasidir. Buna bağlı olarak, sosyalist planlamaya eşlik edecek bir doğrudan demokratik katılım sisteminin de kurulması gerekir. Sosyalist gelenekte siyasal katılım, şimdiye kadar, genellikle temsili biçim altında düşünülmüştür. Anlaşılır nedenlerle, temsil kurgusu korunmuş, ama temsil edenle edilen arasındaki mesafe kısaltılmaya çalışılmıştır (örneğin geri çağırma, görev süresinin kısa tutulması vb. yöntemlerle). Teoride, bir temsil sisteminin doğrudan demokrasiye çok benzeyecek şekilde tasarlanması olanaklıdır. Bununla birlikte, temsil mekanizmasının uygulamada siyasal eşitsizlikler ve sürekli temsilciler (yani mesleği temsil etmek olan siyasetçiler) yaratması hayli olasıdır ve nitekim pratik de bu yönde olmuştur.

Siyasal düşüncede, Atina tipi doğrudan demokrasinin küçük toplumlar için anlamlı ve olanaklı olduğu, modern ulus-devletler içinse işlemeyeceği kabul edilir. Bu, temelde bir ölçek sorunudur. Buna karşılık John Stuart Mill, daha 1840 gibi erken bir tarihte, demiryolları ve günlük gazetelerin yarattığı olanaklara dikkat çeker: bunlar, İngiliz demokrasisine, “Atina’daki gibi, bir **agorada** aynı anda oy kullanmayı” sağlayabilecektir.³² Eski Atina demokrasinden 2.500, Mill’in gözlemlerinden 175 yıl sonra, ulaştırma ve iletişimdeki gelişmeler doğrudan demokrasiyi yeniden gerçek bir alternatif haline getirmiştir. Demokratik katılım ola-

32 John Stuart Mill'den aktaran Moses Finley'den aktaran: Paul Cockshott ve Allen Cottrell, *Towards a New Socialism*, s. 165. Mill'in bu gözlemi “De Tocqueville on Democracy in America [II]” başlıklı metinde yer alır (*Essays on Politics and Society*, Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 1977, 153-204, s.165).

naklarının ne kadar hızlı geliştiğine basit bir örnek verilebilir. 1980’lerde Ernest Mandel, tüketici tercihlerinin planlama mekanizmasına daha etkili biçimde dahil olması için belirli aralıklarla düzenlenecek “tüketici konferansları” öneriyordu. 1990’larda Paul Cockshott ile Allen Cottrell, herkese **teletekstli** bir TV cihazı sağlanması durumunda işler hale gelebilecek bir katılım sistemi kurguluyorlardı. Günümüzde akıllı telefonlar, tabletler, sosyal ağlar sayesinde, doğrudan katılım artık giderek **pratik bir gerçeğe** dönüşmüştür.

Doğrudan demokrasi, kuşkusuz, bir ülkede yaşayan herkesin her gün her konuda oy kullanması anlamına gelmez. Farklı biçimlerde ve düzeylerde katılım gerektiren konular vardır: işyerinde, mahallede, sosyal etkinliklerde, sendikalarda vs. herkes her an çok farklı düzeylerde olaylara dâhil olabilir. Ki zaten bugün gelinen nokta da budur. Dört-beş yılda bir sandıkların kurulduğu, temsil edenle edilen arasında muazzam bir kopukluğun bulunduğu günümüzün hantal, yabancılaşmış, burjuva parlamenter sözde-demokrasileri açıkça toplumsal yaşamın gerisindedir. Herkesin her an herkese ulaşabildiği bir toplum, pratikte doğrudan demokrasinin teknik araçlarına sahip bir toplumdur. Ve bu aynı zamanda ekonomi ile siyaset arasındaki ayrımın da aşılması, geride bırakılması olanağının ortaya çıkması demektir. Zira “fiyat sinyallerine”, paraya, sermayeye gerek olmadığı; toplumun bunlarsız çok daha organize, üretken, mutlu olacağı giderek açıklık kazanmaktadır.

Sosyalizme geçiş?

1930’lu yıllarda dünya kapitalizmi krizdeyken, Sovyetler Birliği planlı ekonomisiyle rekorlar kırıyordu. Bu dönemde Sovyet modeli, Batı’da imrenilen bir modeldi. Ancak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı’daki çekiciliği giderek azaldı. Özellikle de Brejnev’in (neo-Stalinist de denilen) döneminde SSCB’nin imgesi bulanıklaştı. 1970’lerde, kasvetli, gri bir ülke ve uzun kuyruklar akla gelmekteydi. Bu imge salt olumsuz propaganda sonucunda ortaya çıkmamıştı; “reel sosyalist” denilen ülkelerde yaşayan insanlar da rejime yabancılaşmış, giderek sinik, kayıtsız, depresif bireylere dönüşmüşlerdi. Ekim Devrimi’nin destansı kazanımları az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere hâlâ heyecan veriyordu. Ama Sovyetler Birliği’nin yeni kuşakları için bu kazanımlar artık sıradan şeylerdi. Daha 1960’ların sonlarında, ciddi ciddi “kapitalizme dönüş” sürecinin başladığına dair eleştiriler ortaya çıkmıştı.³³

Sovyet deneyiminin Marx ve Engels’in öngörülerine ne ölçüde denk düştüğü, tartışmalı bir konudur. Ekim Devrimi’nin ardından, iç savaş sona erip Avrupa’da devrim beklentileri boşa çıktıktan sonra, Sovyetler Birliği, sosyalizmi tek ülkede inşa etmek için hızlı bir sanayileşme atılımına girişti. 1929 sonrasındaki beşer yıllık planlarda, ülkenin özellikle askeri kapasitesini artırmak amacıyla üretim

33 Aktaran: Korkut Boratav, *Sosyalist Plânlamada Gelişmeler*, s. 328.

malı üretimine ağırlık verildi. Sovyet toplumu, İkinci Dünya Savaşı sınavından büyük kayıplarla da olsa geçebildi. Ancak, genel karakteri itibarıyla tepeden aşağı, bürokratik nitelikte, katılımı dışlayan bir planlama yaklaşımı hâkimiyet kazandı. Bunun kaçınılmaz olup olmadığı tartışılabilir, ama sistemin birçok sorun barındırdığı kuşkusuzdur.

Sovyet deneyiminden hareketle akıl yürüten birçok kişi, sosyalizmi üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olmasıyla özdeşleştirir. Oysa Marx'ın formülasyonlarında asıl vurgu birleşik üreticilerin toplumsal denetimindedir. Üretim araçlarının kolektif mülkiyeti gerekli koşuldur, ama tek başına yeterli değildir. Emeğin doğrudan toplumsallaşması, buna uygun düşecek bir siyasal formu, daha doğrusu ekonomi-siyaset ayrımının aşılmasını içerir. Açıkçası bu devletin ortadan kalkması demektir. Ancak bu elbette birdenbire gerçekleşemez. Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'ndeki ifadesiyle, “kapitalist ve komünist toplum arasında” bir devrimci dönüşüm dönemi yer alır. Buna karşılık gelen siyasal geçişteki devlet, “**proletaryanın devrimci diktatörlüğünden** başka bir şey olamaz”.³⁴ Bu anlamda devlet, sosyalizme (komünizmin birinci evresine) geçişle birlikte aşılması, geride bırakılması gereken bir formdur. Böyle bir geçişin mümkün olup olmadığı, veya tek ülkede gerçekleşme ihtimali elbette sorgulanabilir. Ama Marx'ın görüşünün çekirdeği budur.

Kuşkusuz, Sovyetler Birliği'nin çöküşünde dış faktörler çok önemlidir. Hatta belirleyici önem taşımıştır. Kapitalist dünyanın Sovyet devletine karşı son derece saldırgan bir tutum takındığı, silah harcamalarını tırmandırarak muazzam kaynakların refaha yönlendirilmesini engellediği, bilinen gerçeklerdir. Gelecekte de durumun farklı olması beklenemez. Piyasa ekonomisinin ötesine geçmeye çalışan herhangi bir deneyim, her türlü yolla boğulmaya çalışılacaktır.

“Geçiş toplumu” için bazı ilkeleri formüle etmeye çalışalım. Birincisi, siyasal düzeyde, geniş kitlelerin desteğini alamayan tepeden aşağı bir “devrim”in başarılı olması beklenemez. Dış baskılara karşı koyabilmek için, toplumun devrimi sahiplenmesi gerekir. Bunun için de çok hızlı biçimde, kitlelerin refah düzeyini yükseltecek politikalar uygulanmalıdır. İlk etapta büyük kuruluşlar, bankalar, enerji ve ara malı üreten işletmeler, büyük perakende zincirleri gibi anahtar nitelikteki ekonomik birimlerin kamulaştırılması hayati önemdedir. Bedeli mukabilinde kamulaştırma, kapitalist devletin bile zaman zaman başvurduğu bir uygulamadır. 2008-2009 krizinde merkez ülkelerde büyük bankalar ve finansal kuruluşlar kamulaştırılmış, serbest piyasa yanlılarının ciddi bir itiraz getirdikleri görülmemiştir. Bunun paralelinde, çalışma saatlerinin radikal biçimde ve kademeli olarak kısaltılması (önce altı, sonra beş saatlik işgünü gibi); tam istihdamın sağlanması; özellikle maden ocakları gibi işletmelerde çalışma koşullarının dü-

34 Karl Marx, “Marginal Notes on the Programme of the German Workers' Party”, s. 95 (vurgu orijinalde).

zeldilmesi; eğitim, sağlık, barınma, beslenme gibi temel ihtiyaçların parasız veya çok düşük fiyatlarla karşılanması; kültür ürünlerinin kitle tüketiminin özendirilmesi ... belli başlı tedbirlerdir. “Ekonomik” nitelikteki bu tür uygulamaların yanı sıra, siyasal planda, her düzeyde demokratik katılımın kanallarının oluşturulması şarttır. İnternet, tabletler, akıllı telefonlar zaten belirli gelir grupları arasında yaygındır. Bunların herkese ve ücretsiz olarak sağlanmasıyla, herkesin her an katılabileceği oylama sistemlerinin kurulması olanaklıdır.

Bu sayılanlar son derece mümkün, makul, insani şeylerdir. Üstelik nüfusun çoğunluğunun sahipleneceği uygulamalardır. Tam istihdam, çalışma saatlerinin kısılması vb. düzenlemelere, patronlar ve yandaşları dışında, hiçbir akli başında vatandaş karşı çıkmaz. Ancak, elbette son kertede politik mücadele belirleyici olacaktır. Tarihte görüldüğü gibi, en basit ve doğal haklar bile büyük mücadelelerle kazanılmıştır. Ayrıca, elde hazır bir reçete yoktur. Marx ve Engels’in vaktiyle belirttikleri gibi, kimse geleceğin mutfakları için yemek tarifleri veremez. Süreç içinde, kitlelerin yaratıcı inisiyatifleri büyük önem taşıyacaktır.

Böyle büyük bir toplumsal devrimin tek bir ülkeden ziyade daha geniş bir **bölgede** (Latin Amerika, Ortadoğu gibi) gerçekleşme ve yaşayabilme şansı daha fazla görünüyor. Kritik koşullardan biri, merkez ülkelerdeki işçi hareketinin ve demokratik kamuoyunun desteğidir. Ekim Devrimi’nden sonra başta Lenin olmak üzere Bolşevik liderlerin bakışlarını Avrupa’da gerçekleştirecek bir devrime çevirdikleri bilinir. Günümüzde, iletişimdeki gelişmeler sayesinde, toplumsal devrimin yayılma şansı geçmişe kıyasla daha fazladır. Bu süreçte ABD, Almanya, İngiltere gibi ülkelerde de köklü dönüşümler yaşanır, insanlık, piyasa hâkimiyetinde geçen on yıllardan sonra, eşit ve özgür bir toplum yönünde dev bir adım atmış olacaktır.